Олена ПЕТРЕНКО*

Буденність насилля: долі вчительок-східнячок у Західній Україні в післявоєнний період

У статті на основі матеріалів Галузевого державного архіву Служби безпеки України, підпілля ОУН(Б) та УПА досліджується позиціонування прибулих зі Східної України жінок-учителів, які перебували під постійною увагою радянських спецслужб, і, водночас, зазнавали актів помсти/насилля з боку українських націоналістів.

Ключові слова: радянізація, ОУН та УПА, СБ ОУН(Б), насилля, радянські спецслужби, Західна Україна, вчитель.

> «На великому чемодані сидить Таня. Її маленького носика ледве видно з-під грубого волічкового шаля, яким вона ще в дорозі закуталась, а її червоний беретик на сивому від куряви волоссі під'їхав догори, що не знати було, як він там тримається. Тані дуже цікаво, як буде їй тут, "у западній". Вона свердлить очима все довкола себе. І кам'яниці, і високі вежі, перехожих. Їй хоч чужо, та не лячно. В її Харківщині було голодно і бідно. Небагато пакунків має вона зі собою, але небагато й залишила. Таня праці не боїться і, певно, тут скоріше доробиться чогось. При тім цікаво як. А далі, Таня — комсомолка. Вона страх як спішиться і сюди занести світло їхньої науки, розказати тутешнім людям, що дав большевизм, пожаліти їх за їхнє дотеперішнє життя і класову несвідомість, навчити думати і працювати по-большевицьки [...]»[1].

У творі розповідається про вчительку Таню, яку призначали у с. Гринівку. Вона проживала в місцевої мешканки тітки Насті. Молодому педагогу самотньо та важко у школі, між нею й учня-

---

* *Петренко Олена* — аспірантка Рурського університету (м. Бохум, ФРН).

[1] [Електронний ресурс]: http://abetka.ukrlife.org/teacher.htm. Машинописну копію твору знайдено у 1976 р. у криївці УПА поблизу с. Хороцева Білоберезької сільради Верховинського району, зберігається в архіві Українсько-канадського дослідчо-документаційного центру в Торонто.

ми «ніби стіна». Одного вечора під час облави до неї забіг поранений повстанець, якого вона та тітка Настя почали доглядати. Таня симпатизує повстанцеві, хоча одночасно співчуває його необізнаності та нерозумності:

> «Вся історія вашої роботи ясно показує, що вас німці обдурили. Ви були у них на службі. Вони дурили вас якоюсь Україною: це ж політична фата моргана».

Остаточний перелом приходить із приїздом матері зі Сходу. Трагічна доля батька, який воював в армії С. Петлюри, голодні будні матері ламають світогляд Тані, вона перетворюється з «чужинки зі Сходу» на «свою».

Твір «Учителька» Богдани Світлик, відомої в підпіллі як Марія Дмитренко («Світлана»)[2], написаний у середині 1940-х рр., повинен був символізувати злам недовіри між Сходом та Заходом України, що вело б за собою подальше включення «східняків» у боротьбу проти комуністичної влади[3]. Однак, ураховуючи довгий ряд обліково-статистичних документів радянських органів держбезпеки щодо страт СБ ОУН(Б) активістів комсомолу, прихильників влади, голів колгоспів, і, врешті-решт, фахових спеціалістів зі Сходу та, власне, ознайомлюючись із протоколами допитів самої оунівської спецслужби, історія Тані виглядає зромантизованою розповіддю. Її канва та, насамперед, епілог радикально розходиться зі змістом більшості архівних документів. Окремі приклади переходу комсомольців і комсомолок, партійних активістів до рядів підпілля залишають непорушним факт прямого фізичного насилля щодо них з боку підпілля.

Мета цієї статті — окреслення диспозицій «приїжджих чужих» у Західній Україні у середині 1940–1950-х рр. На прикла-

---

[2] Біографію Богдани Світлик див.: Українська жінка у визвольній боротьбі. – Л., 2004. – С. 123.

[3] У контексті планів розширення діяльності ОУН та УПА на Сході України див. протокол допиту Василя Кука від 5 червня 1954 р., який зберігається в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (*далі* — ГДА СБ України), ф. 13, спр. 372, т. 54, арк. 95–110.

ді жінок-учителів зі східних областей республіки, які разом із десятками тисяч інших прибулих партійних працівників, спеціалістів промисловості, сільського господарства та охорони здоров'я стали провідниками післявоєнної радянізації Західної України, розглянемо форми виявлення насилля щодо них. На чому саме ґрунтувалася динаміка насильницьких актів і які фактори ставали вирішальними в їх проведенні стосовно вчителів-східняків? Які стратегії виживання в рамках можливого насилля були характерними для новоприбулих? Нарешті, як саме сьогодні відбувається меморіалізація образу юних учительок зі Сходу, які так і не повернулися додому, зустрівши у Західній Україні свою смерть?

Джерела та історіографія

Розглядаючи практику насилля з боку СБ ОУН(Б) щодо кадрових спеціалістів зі Сходу в контексті боротьби українського націоналістичного підпілля проти радянського влади слід виділити наступні групи джерел:

- *документальна спадщина НКВС–НКДБ, насамперед доповідні записки та інформаційні зведення органів державної безпеки*. Безсумнівно, цінним у цій групи джерел є щоденні статистичні дані з фіксацією акцій насильницького характеру зі сторони ОУН та УПА. Саме тут у звітній формі подано характер та прояви спротиву націоналістичного підпілля представникам радянської влади, перелік яких зафіксовано в документах по областях із зазначенням дат, місць та імен постраждалих[4];
- *звітна документація ОУН і УПА, СБ ОУН(Б) — інструкції до поводження з агентами чи то до їх викриття, протоколи допитів запідозрених в агентурній діяльності*. Серед затриманих СБ ОУН(Б) людей переважна більшість була місцевими і прибулими прихильниками та агітаторами радянської влади, колгоспниками, комсомольцями. Такі матеріали

[4] Див.: ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372; Государственный архив Российской Федерации (*далі* — ГАРФ), ф. 9478.

підпілля викладають наратив заарештованих, дають змогу ознайомитись з їх біографіями[5];

- *документи партійних органів — протоколи й стенограми з'їздів*, які в контексті проведення радянізації західних областей подають інформацію щодо локальних політичних, господарських та культурних процесів повоєнної доби. У контексті освітньої системи це стосувалося розбудови мережі навчальних закладів, ліквідації неписьменності тощо[6];

- *спомини свідків та учасників подій, матеріали усної історії*. Ця група джерел, ураховуючи вік потенційно важливих для опитування осіб, є терміновим дезидератом дослідження. Незважаючи на великий наплив мемуарів колишніх підпільників та реалізацію декількох проектів усної історії (інтерв'ю з учасниками ОУН та УПА)[7], тема насилля залишається або табуйованою, або в контексті цілей опитувань — другорядною. Крім того, відомі лише поодинокі розповіді та спомини колишніх фахівців зі Сходу[8]. Основна причина ігнорування зоб-

---

[5] Див. протоколи допитів СБ ОУН(Б) учительок Ольги Манич та Марії Рудик: Боротьба з агентурою: Протоколи допитів служби безпеки ОУН в Тернопільщині 1946–1948. – Кн. 1–2 // Літопис УПА. Т. 43–44. – Торонто; Л., 2006.

[6] Див.: *Іщенко А.М.* Західна Україна у документах з'їздів та пленумів ЦК КП(б)У: 1946–1953 рр. // Архіви України. – 2011. – № 2/3. – С. 108–122. Окремі документи селективно публікувалися в радянські часи, напр., див.: Історія Львова в документах і матеріалах. – К., 1986.

[7] Проект Українсько-канадського дослідчо-документаційного центру в Торонто, Канада. Окрім того, зібрано записи з колишніми повстанцями. Див.: Віра, Надія, Любов: спогади жінок / Під ред. М. Паньків. Т. 1–2. – Варшава, 2001–2005; Усна жіноча історія: повернення / Під ред. Г. Дацюк. – К., 2003; Історія однієї фотографії: спроба саморепрезентації / Під ред. Г. Дацюк. – К., 2007; Яворівщина у повстанській боротьбі: розповіді учасників та очевидців / Записав і впорядкував Є. Луньо. Т. 1. – Л., 2005.

[8] Інтерв'ю Іроїди Винницької (Українсько-канадський дослідчо-документаційний центр) із Надією Юхимою з Одеси, яка працювала піонервожатою, потім учителювала у Львівській області, її приїзд у Західну

раження досвіду насильницьких дій підпілля лежить в амбівалентності колективної пам'яті та героїзації щодо його минулого. Заполітизованість історії руху опору з інструменталізацією емпіричної бази й замовчуванням «незручних» аспектів прямим чином знайшла відгук в історіографії.

Масовий приїзд у середині 1940-х рр. спеціалістів зі Сходу зумовлювався початком післявоєнної радянізації західних областей УРСР, яка широко висвітлювалася в газетах та пропагандистській літературі. Зображення швидких темпів індустріалізації, колективізації та культурних трансформацій регіону під кутом боротьби проти «буржуазних націоналістів» стало однією з центральних тем. Особливий акцент робився на підкресленні успіхів у запровадженні колгоспної системи, ліквідації неписьменності, розвитку промисловості. Такі автори, як М. Івасюта, І. Богодист, В. Масловський у дусі марксистсько-ленінської догми зображували успіхи «соціалістичних перетворень» у західних областях радянської України[9]. У добу «перебудови» та на початку 1990-х рр. із частковим відкриттям архівів з'явилися праці з соціально-економічних і культурних аспектів післявоєнної Західної України, становлення нової «національної» еліти, міграційних процесів тощо[10].

Україну датовано серединою 1950-х рр.; інтерв'ю з Катериною Скориною від Дмитра Шиліна [Електронний ресурс]: http://reporter.delfi.ua/news/reporter/ochevidec-banderovcy-ne-zhaleli-dazhe-detej.d?id=1020042

[9] Див., напр.: *Івасюта М.* Нарис історії колективізації на Тернопільщині (1939–1950 рр.). – К., 1958; *Його ж.* Правду не здолати: Трудящі західних областей УРСР в боротьбі проти українських буржуазних націоналістів у роки соціалістичних перетворень. – Л., 1974; *Богодист І.* Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР (1945–1950 рр.). – К., 1961; *Варецький В.* Соціалістичні перетворення у західних областях УРСР (в довоєнний період). – К., 1960; *Масловский В.* В борьбе с врагами социализма: Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины. 1939–1950. – Л., 1984.

[10] Див., напр.: *Терлюк І.* Росіяни західних областей України (1944–1996): етносоціальне дослідження. – Л., 1997; *Сеньків М.* Деякі аспекти повсякденного життя західноукраїнського селянства (1944–1952 рр.) //

Лінгвістичним, урбаністичним та етнічним змінам у західноукраїнських областях на прикладі Львова присвячено окремі статті збірника Джона Чапліцка[11]. Тарік Амар і Вільям Ріш досліджували питання радянізації та створення нової ідентичності на українському Заході[12]. Так, В. Ріш у нещодавно опублікованій монографії з післявоєнних трансформацій Львова приділяє особливу увагу виникненню «нових львів'ян» — радянських людей Західної України. Ці зміни з ґендерного погляду та їх медіальну презентацію розглядає Йоші Міцуоші у статті щодо пропагандистського образу західноукраїнської радянської жінки[13].

На основі першоджерел, переважно документів, що зберігаються в ГДА СБ України, Д. Вєдєнєєв та Г. Биструхін висвітлювали форми й методи роботи спецслужб підпілля, їх особовий склад, вишкіл і перебіг конфронтації з радянськими органами держбезпеки[14]. Джеффрі Бурдс, використовуючи матеріали агентурних актів НКВС–НКДБ СРСР, показав характер діяльності служби безпеки повстанців та навів приклади насиль-

---

Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. Вип. 4. – Луцьк, 2010. – С. 99–104; *Ковалюк В.* Культурологічні та духовні аспекти «радянізації» Західної України // Укр. істор. журн. – 1993. – № 2. – С. 3–17.

[11] *Aberg M.* Paradox of Change: Soviet Modernization and Ethno-Linguistic Differentiation in Lviv, 1945–1989 // *Czaplicka J.* Lviv: A City in the Crosscurrents of Culture. – Cambridge, 2002. – P. 285–302; *Tscherkes B.* Stalinist Visions for the Urban Transformation of jviv, 1939–1955 // Ibid.

[12] Див.: *Risch W.J.* The Ukrainian West: Culture and the Fate of Empire in Soviet Lviv. – London, 2011; *Amar T.* Kilka zauvah pro Lviv, radianizatsiu ta radianskyi Lviv // Leopolis multiplex / Ed. Ihor Balynskyi, Bohdana Matiash. – Kyiv, 2008.

[13] Див.: *Mitsuyoshi Y.* Public Representations of Women in Western Ukraine under Late Stalinism: Magazines, Literature, and Memoirs // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 54 (2006) 1. – S. 20–36.

[14] *Вєдєнєєв Д., Биструхін Г.* «Повстанська розвідка діє точно і відважно…»: Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА: 1940–1950-ті роки. – К., 2006; *Їх же.* Двобій без компромісів: Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки. – К., 2007.

ницьких дій ураховуючи ґендерний аспект[15]. Окремі аспекти функціонування СБ ОУН(Б) вивчали Я. Антонюк, В. Єфименко, О. Іщук[16]. Загалом, треба відзначити, що проблематика насильницької практики націоналістичного підпілля в контексті радянізації залишається малодослідженою, зокрема його фактично не висвітлено з погляду жертви.

Диспозиції «східняків» та «місцевих»

Після звільнення від нацистської окупації території Західної України припинена 1941 р. радянізація відновилася. Швидкими темпами партійно-радянська адміністрація проводила індустріалізацію, упроваджувала колгоспну систему та здійснювала культурні перетворення. Особливе значення надавалося освітній сфері, яка першочергово повинна була виконувати виховну та пропагандистську функції. На вчителів шкіл і викладачів вищих навчальних закладів покладалися завдання бути агітаторами за вступ до комсомолу, колгоспів, уважно спостерігати за настроями в учительських кабінетах, класах та на селі.

> «Я мала відчути, чи молодь їм симпатизує (бандерівцям. — *О. П.*), а як так — то хто. У своїх виступах моїм завданням було наставляти молодь проти бандерівського руху, і вказувати їм приклади з життя великих радянських людей. Я повинна була здобувати душу молоді», —

---

[15] *Бурдс Д.* Советская агентура: Очерки военной истории СССР в послевоенные годы (1944–1948). – Москва; Нью-Йорк, 2006; *Burds J.* Gender and Policing in Soviet West Ukraine, 1944–1948 // Cahiers du Monde Russe. – 2001. – Vol. 42. – № 2/4 (April–December). – P. 279–320.

[16] Див.: *Антонюк Я.* Діяльність СБ ОУН на Волині. – Луцьк, 2007; *Його ж.* Агентура СБ ОУН(Б) у радянських органах влади Волинської області (1944–1950 рр.) // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2008. – № 14. – С. 195–199; *Єфименко В.* Феномен зрадництва серед працівників спеціального підрозділу ОУН(Б): випадковість чи закономірність? // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2007. – № 2 (29). – С. 171–189; *Іщук О.* Узагальнення органами КДБ УРСР досвіду боротьби з підпіллям ОУН та УПА: до створення відомчої тематичної колекції архівних документів (1959–1964 рр.) // Там само. – 2009. – № 1 (32). – С. 87–120.

доповідала під час допиту службою безпеки ОУН(Б) Ольга Манич, учителька з Кам'янця-Подільського, яка була направлена до Тернопільської області після 9-місячного курсу педінституту[17]. У червні 1945 р. всіх однокурсників О. Манич відрядили до шкіл у Західній Україні[18].

Перед педагогами, як загалом перед радянським активом у західноукраїнських областях, поставало ідеологічне завдання, в основі якого лежала «боротьба проти залишків українських німецьких буржуазних націоналістів». Від приїжджих очікувалася політична активність, яка могла знаходити вияв як у підготовці до виборів, організації зборів комсомольців, комуністичних святкуваннях, роботі клубів, так і в «тихій» діяльності інформатора. Під виглядом курсів перепідготовки радянські органи держбезпеки проводили зустрічі відверто вербувального характеру[19]. Приклад таких «курсів перепідготовки» подав агент НКГБ «Бергман», директор однієї зі шкіл на Тернопільщині, який проходив вчительську перепідготовку у Чернівецькому університеті. Тут для 200 слухачів начальник обласного УНКДБ читав шестигодинний спецкурс «Як розвідувати антидержавні рухи на селі», де поряд із викладом історії руху націоналістів ішлося, насамперед, про методи роботи «вчителя-розвідника»[20].

Особлива увага приділялася пропаганді «соціалістичних ідей» серед місцевої молоді, зокрема жінок. Між повстанцями

---

[17] Боротьба з агентурою // Літопис УПА. – Т. 43. – С. 699.

[18] За даними радянського історика В. Масловського, у школи зі східних областей УРСР було направлено 13 тис. учителів (див.: Боротьба з прислужниками фашизму на завершальному етапі Великої Вітчизняної війни // Правду не здолати. – Л., 1974. – С. 135). Загалом у загальноосвітні школи та середні навчальні спеціальні заклади західних областей у 1945–1950 рр. було відряджено 34,5 тис. педагогів (див.: *Там само*. – С. 211). Сучасний дослідник О. Рубльов подає дещо інші цифри, стверджуючи, що всього протягом 1944–1950 рр. лише до сільської місцевості регіону зі східних областей республіки було направлено майже 44 тис. вчителів (див.: *Рубльов О., Черченко Ю.* Західноукраїнська інтелігенція та сталінщина. – К., 1990. – С. 46).

[19] ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 60, арк. 45.

[20] Там само, спр. 376, т. 55, арк. 281–282.

та радянською владою в післявоєнний час відбувалася своєрідна боротьба за «жіночий ресурс». Із наступом військових частин та з ускладненням легального перебування чоловіків у містах підпілля масово «переорієнтовувалося» на активістів-жінок[21]. Фіксуючи мобілізацію їх у лави ОУН та УПА, радянська влада, зі свого боку, посилювала роботу серед жіночого «контингенту», намагаючись залучати західноукраїнок до «суспільних радянських робіт»[22]. Так, у середині 1940-х рр. було створено відділи з роботи серед жіноцтва й жіночі ради, на керівні позиції в яких на самому початку їх існування обиралися переважно жінки зі східних областей, а вже згодом їх посади перебирали місцеві уродженки[23].

> «Жінки — велика сила! Вони піднімаються вгору, як піднімається пшениця після теплого і рясневого травневого дощу. Жінки західних областей України перейняті бажанням бути такими ж героїнями праці, такими ж передовими і активними в громадському житті, як сестри їх — жінки із східних областей України, як російські жінки, як жінки Радянського Союзу», —

переконував радянський публіцист Кузьма Пелехатий на обласній раді жінок-активісток Львівщини у квітні 1949 р.[24] Допомога місцевих жінок-активісток очікувалася і в найбільш небез-

---

[21] Див.: *Petrenko O.* Zwischenpositionen. Frauen im ukrainischen bewaffneten Untergrund der 1940er – 50er Jahre // Soldatinnen. Gewalt und Geschlecht im Krieg vom Mittelalter bis heute. – Paderborn, 2011. – S. 257–278.

[22] «У зв'язку з тим, що оунівські організації в переважній більшості складаються з молоді, зобов'язую райком КПУ звернути увагу на роботу серед молоді й, зокрема, серед дівчат. Усебічно залучати їх до суспільних радянських робіт», — наголошувалося на засіданні бюро Волинського обкому КП(б)У від 5 квітня 1944 р. (див.: Российский государственный архив социально-политической истории (*далі* — РГАСПИ), ф. 17, оп. 44, д. 1658, л. 5).

[23] Через жіночі ради до активної участі в «радянському будівництві» парторганізації залучили близько 150 тис. жінок (див.: Правду не здолати. – С. 158).

[24] Там само.

печній ділянці «роботи» — у «боротьбі з залишками банд українських німецьких націоналістів». Жіноча участь у полюванні на повстанців виявлялася як у згадуваній вище агентурній роботі, так і в публічній антипропаганді повстанського руху.

Підпілля також намагалося привернути на свою сторону новоприбуле жіноцтво. Так, Микола Козак («Смок»), керівник референтури СБ крайового проводу на північно-західних українських землях, який провів одну з найуспішніших спецоперацій проти радянських органів держбезпеки, використавши в ній східноукраїнку Людмилу Фою[25], підкреслював безперспективність недовіри до «східняка» як такого і закликав не сприймати людей зі Сходу «окупантами»[26].

«Зараження бандеризмом» радянські спецслужби спостерігали й серед прибулих учительок:

> «Разоблачёнными нами агентами “СБ” было установлено, что они вербовали не только из числа местных жителей, а также из числа лиц, прибывших в Западную Украину из восточных областей Украины и др. Так, например, 29.1.1944 года в соединение прибыла Карагина Тамара Алексеевна, 1924 года, уроженка г. Кемерово, Западносибирского края, которая изъявила желание быть в рядах партизан и сообщила о себе, что она прибыла в Западную Украину в 1943 году и работала учительницей в с. Мельницы и Колки. Преследовалась украинскими националистами, ввиду чего была вынуждена уйти оттуда. Произведённой проверкой и следствием было установлено, что Карагина долгое время была учительницей в школе украинских националистов и располагала большими связями среди них. Карагина была арестована и при дальнейшем следствии созналась, что она долгое время имела деловую связь с СБ и УПА и была завербована с целью шпионажа и террора в пользу украинских националистов. Ей был установлен пароль “Сурж Стыр” и псевдоним, её собственное имя “Тамара”. Ей было дано задание,

---

[25] Див.: *Іванченко В.* Квітка у червоному пеклі: Життєвий шлях Людмили Фої. – Торонто; Л., 2009.

[26] Див.: *Антонюк Я.* Агентура СБ ОУН(Б)… – С. 196.

по приходу Красной Армии, оставаться на жительстве в любом из населённых пунктов Волынской области и вести шпионскую и террористическую деятельность против командно-политического состава Красной Армии, для этой цели Карагина должна была, используя свою прекрасную внешность, заводить знакомства с командирами и политработниками, заманивать их в тёмные места, где с помощью националистов физически уничтожать их. С целью того, чтобы использовать широкие связи Карагиной среди националистов и работников СБ для борьбы с ними или при возможности передать частям Красной Армии, она была освобождена из-под ареста и определена в одно из подразделений соединений под усиленным агентурным наблюдением, в результате которого установлено, что она является разложенной в моральном отношении, усиленно интересуется приобретением гранаты и отравляющихся веществ. На основании этих материалов Карагина снова была арестована и расстреляна»[27].

Начальник Тернопільського обласного управління НКДБ Малінін на черговому зібранні партактиву у грудні 1944 р. згадав про метод «сліпого вербування», коли

«бандеровцы обрабатывают партийных работников в национальном духе и предлагают вести им затем пропаганду о гуманности оуновцев»[28].

У методах вербування та пропаганди повстанці подеколи робили ставку на скромні побутові умови проживання більшості сільських учителів. Так, учительці Коваленко із Запорізької області, яка працювала в Лановецькому районі на

---

[27] Із доповіді Д. Коротченка «Работа по разложению изменческих формирований и борьба с украинскими националистами» (див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України (*далі* — ЦДАГО України), ф. 62, оп. 1, спр. 252, арк. 105). Про інші поодинокі приклади співпраці вчителів зі Сходу див.: *Антонюк Я.* Агентура СБ ОУН(Б)… – С. 196.

[28] РГАСПИ, ф. 17, оп. 44, д. 1837, л. 184.

Тернопільщині, підпільники запропонували продуктову допомогу, оскільки влада про неї «не дбає»[29].

І все ж вербування фахових кадрів зі Сходу було радше винятком. Навіть до тих спеціалістів, які проявили себе в «національній справі», ставлення з боку підпілля було загалом обережним. Загальний настрій щодо приїжджих працівників був доволі неоднозначним і від району до району змінювався. Ряд записок районових СБ свідчить про вкрай вороже ставлення до прибулих зі Сходу:

> «Всім цивільним особам без огляду на вік та національність, які прибули на Західну Україну в 1939–1947 роках, наказується негайно повернутися до місця попереднього замешкання. Особи, які не пристосовуються до цього наказу і до 15 квітня не виїдуть звідсіля, наражаються на втрату життя та майна»[30].

Мовні непорозуміння, недовіра до приїжджих та страх бути покараним за дружбу зі «східняками» створював, безперечно, суттєву дистанцію між прибулими й місцевими мешканцями[31]. До вчительок, які опинялися в незнайомій місцевості, не маючи жодних зв'язків із тутешнім населенням, і які почувалися цілком самотніми, навідувалися переважно представники партійного активу та військовослужбовці[32]. В умовах комунікаційного вакууму саме вони часто ставали єдиними співрозмовниками для новоприбулих східноукраїнок, що, своєю чергою, викликало підозри з боку СБ ОУН(Б) в «агентурній роботі» та ще більше віддаляло їх від місцевого населення. Саме у представниках місцевого партійно-радянського апарату (працівники райвиконкомів, сільрад, спеціалісти-аграрії, медики, педагоги) підпілля вбачало подвійну загрозу: з одного боку, вони могли бути навмисно направленими сюди агентами радянських спец-

---

[29] РГАСПИ, ф. 17, оп. 44, д. 1837, л. 202.

[30] *Вєдєнєєв Д., Биструхін Г.* «Повстанська розвідка діє точно і відважно…»… – С. 313.

[31] *Risch W.J.* The Ukrainian West... – P. 62.

[32] Див.: Боротьба з агентурою // Літопис УПА. – Т. 44. – С. 207–213.

служб, а з іншого — у кадрах зі Сходу бачили певний потенціал для схилення місцевого населення на сторону радянської влади.

Учителі, викладаючи та, певним чином, виховуючи західноукраїнських юнаків і дівчат — надію націоналістичного підпілля — неодмінно потрапляли у фокус уваги СБ ОУН(Б), тим самим наражаючи власне життя на серйозну небезпеку.

Динаміка насилля

У післявоєнний період особливо відчутною стає конфронтація насильницьких практик: легітимне[33] насилля влади, яке лежало в основі проведення радянізації, наштовхувалося на опір місцевого населення, значна частина якого так чи інакше належала до націоналістичного підпілля або з ним співпрацювала. Отже, розгорталася самодинаміка насилля з боку представників підпілля, котре традиційно, із часів УВО та раннього періоду діяльності ОУН, вибудовувало власну ідентичність на фізичному знищенні супротивника.

До потенційних та реальних ворогів українських підпільників у середині 1940-х рр. можна умовно віднести наступні групи людей, які тим самим потрапляли в ракурс інтенсивних перевірок й арештів з боку СБ ОУН(Б):

Ситуативна група:

- члени ОУН та УПА, захоплені в полон і випущені на волю;
- члени, симпатики, прихильники ОУН та УПА, які до приходу радянської влади були активними, після війни жили легально з власними або підставними документами і могли бути завербованими агентами (стосувалось переважно жінок);
- західні українці, що переховувалися перед мобілізацією, ті, що за часів війни співпрацювали з німцями, служили у дивізії ваффен-СС «Галичина» та були потенційно привабливою цільовою групою для схиляння шантажем (через страх арешту) до співпраці.

---

[33] У сенсі офіційної легітимності радянської влади.

Корисна група:

- люди, що співпрацювали з кожною владою, шукаючи матеріальної користі. Найбільш розмита категорія, до якої можна зарахувати тих, хто тим чи іншим чином постраждав від дій підпілля і тим самим потрапляв у категорію шукаючих помсти, користь яких визначалася не матеріальними благами, а прагненням помститися за членів родини та близьких.

Ідейна група:

- сюди потрапляли як партійний актив, так і фахові кадри, приїжджі росіяни та українці зі східних регіонів УРСР. Керівництво СБ ОУН(Б) було свідоме намагань радянських спецслужб вербувати новоприбулих до регіону, про що свідчить ряд документів самого підпілля[34]. Однак навіть відсутність контактів із місцевими відділами внутрішніх справ чи держбезпеки, натомість, скажімо, активність у клубі, пропаганда комсомолу чи радянського ладу робила з них ворогів, яких фізично знищували.

Як правило, безпосередньому акту насильства передувало одне або декілька попереджень, які супроводжувалися «повчальними» акціями. Так, учительку Ніну Холич за її активну роботу з відновлення документів, що були спалені повстанцями у сільраді, силоміць постригли[35]. Під час занять у клас до Марії Лоєнко зайшли троє повстанців, які змусили її читати вголос молитву «Отче наш». Коли ж учителька промовила її старослов'янською, їй запропонували до наступної суботи під загрозою смерті вивчити з дітьми молитву українською мовою, та ще й розучити пісню про Степана Бандеру[36]. Своєрідним актом попередження ставав підпал шкіл або клубів, в яких традиційно проводилися зібрання комсомольського активу, демонструвалися радянські кінострічки, відкривалися виборчі

---

[34] ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 60, арк. 151.

[35] Там само, т. 49, арк. 1. Практика підстригання поширювалася й на жінок, які мали контакт або листувалися з червоноармійцями.

[36] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 833, арк. 117.

дільниці[37]. Так, тільки в Рівненській області протягом 1944–1945 рр. було спалено й зруйновано 50 шкіл[38].

Осіб, що потрапляли до «чорних списків» СБ ОУН(Б), бойовики захоплювали та відводили на таємні лісові бази, де їх утримували на час допитів. Протоколи таких допитів — унікальне джерело інформації, довгий час не афішоване, таке, що залишалося невідомим широкому загалу як з боку діаспори, так і радянської влади. Лише 2006 р. в канадському багатотомному виданні «Літопис УПА» було опубліковано перший том протоколів допиту служби безпеки ОУН на Тернопільщині осіб із «середовища цивільного населення та підпілля, підозрюваних у співпраці з радянськими спецслужбами» у 1946–1948 рр.[39] Попри проблематичність більшості свідчень, які, в першу чергу, треба розглядати як наратив страху смерті в умовах арешту з прерогативою тактики виживання, «озернянські бідони»[40] становлять унікальне за своїм обсягом та географічною щільністю джерело. Серед захоплених СБ ОУН(Б) були селяни з районів Тернопільської області, підозрювані у співробітництві з МВС–МДБ місцеві активісти та прихильники радянської влади, військовослужбовці, а також кадри зі Сходу — вчителі й комсомольський актив.

Привертає увагу справа Марії Рудник, захопленої бойовиками СБ ОУН(Б) на початку березня 1948 р. у с. Бурканів Золотни-

---

[37] ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 50, арк. 36.

[38] Правду не здолати. – С. 214.

[39] Див. прим. 4.

[40] Матеріали СБ ОУН(Б) щодо діяльності в Тернопільській області виявили в 2004 р. у с. Озерна на подвір'ї селянина Софрона Кутного, якому було довірено закопати бідон із документами в 1950-х рр. Через втрату шифрованого запису місця заховання пошуки його тривали понад 12 років. У 2011 р. в «Літописі УПА» вийшли два томи, присвячені Тернопільській області, які частково базуються на матеріалах «Озернянського архіву» (див.: Тернопільщина: «Вісті з Терену» та «Вістки з Тернопільщини». 1943–1950. Кн. 1 (1943–1947); Кн. 2 (1948–1950) // Літопис УПА. – Т. 49–50. – Торонто; Л., 2010).

ківського району[41]. Закінчивши два курси педагогічного інституту, 20-річна Марія, незважаючи на існуюче місце роботи у Чернігівському відділенні державного банку, з обіцянкою через чотири роки повернутися назад, була відправлена вчителювати у Західну Україну. Найбільш обтяжливими обставинами в очах СБ ОУН(Б) були відвідини будинку М. Рудник співробітниками райвідділу МДБ та облави у селі, які почастішали з моменту її випадкової зустрічі з повстанцями. 13 березня 1948 р. бойовики СБ стратили Марію Рудник[42]. Додому не повернулися й сотні інших педагогів, серед яких учителька Найденко, захоплена у квітні 1945 р. у с. Карачинів Львівської області[43], шкільна піонервожата Кудлай із волинського с. Підгайці[44], завідуюча середньої школи у с. Мишів Порицького району Григоренко[45], директорка Бобруївської середньої школи Марія Вишневецька[46] та багато інших. Більшість було знищено в ранній післявоєнний період. Радянська історіографія подає дані, що протягом 1944–1945 рр. лише в Тернопільській області загинуло 127, а на Волині у жовтні–грудні 1944 р. — 16 педагогів[47].

Численні акти насилля, постійний страх за життя, особливо в герметичних умовах сільської місцевості, призводив до масового повернення, а то й прямого дезертирства з місць роботи[48]. Так, уже згадувана Марія Лоєнко після «відвідин» повстанцями її школи, залишила район, що, за її словами, зробило багато інших учителів[49].

---

[41] Нині Теребовлянський район.

[42] Боротьба з агентурою // Літопис УПА. – Т. 43. – С. 213.

[43] ГАРФ, ф. 9478-с, оп. 1-с, д. 310, л. 26.

[44] Там же.

[45] Там же, д. 358, л. 281.

[46] РГАСПИ, ф. 17, оп. 88, д. 450, л. 73.

[47] Правду не здолати. – С. 215.

[48] *Терлюк І.* Росіяни західних областей України... – С. 73.

[49] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 833, арк. 117.

Кадри, котрі працювали в містах, відмовлялися їхати по районах на збори чи для проведення «політмасової роботи серед населення», особливо коли доводилося там ночувати. Самі працівники сільрад, місцеві агітатори, учителі, лікарі зі Сходу нерідко переховувалися ночами в інших будинках, селах і навіть на цвинтарях[50].

Замість висновку.
Меморіалізація образу кадрів зі Сходу

Кардинально полярне сприйняття історії націоналістичного підпілля та його політизація цілком характерні й для колективної пам'яті щодо доль і ролі фахівців зі Сходу у західному регіоні УРСР. У сучасній Україні поряд із пам'ятниками «героям-націоналістам» відкривають меморіали «жертвам злочинів ОУН та УПА», у тому числі вчителям, убитим у Західній Україні в 1940–1950-х рр. Приміром, лише у Глухівському районі Сумської області за ініціативи представників КПУ відкрито три таких пам'ятних знаки[51].

Образ загиблої вчительки як героя боротьби за «становлення радянської влади» було започатковано в 1960-х рр., коли в лісах та схронах Західної України ще залишалися поодинокі повстанці. Так, іменем Раїси Борзило, яка вчителювала у с. Гаї на Львівщині й загинула в 1945 р., наприкінці 1950-х рр. було названо місцеву школу, а в 1967 р. у центрі села встановлено меморіальний бюст із написом: *«Віддала своє життя за наше щастя»*[52]. Р. Борзило присвячувалася поема «Безсмертя комсомолки»[53], в якій місцевий поет виклав історію короткого життя вчительки. У 2006 р. у Луганській області, на малій батьківщини Р. Борзило, було відкрито пам'ятник «жертвам терактів

---

[50] РГАСПИ, ф. 17, оп. 88, д. 352, л. 9.

[51] [Електронний ресурс]: http://www.kpu.ua/sumtschina-pomnit-pogibtshih-ot-ruk-banditov-iz-oun-upa/?lang=uk

[52] [Електронний ресурс]: http://svatovo.lg.ua/people/upa/borzilo.html

[53] Там само.

ОУН та УПА» — вихідцям із Луганщини. Серед прізвищ загиблих є ім'я Раїси Борзило. Ця подія супроводжувалася бурхливими дискусіями у пресі, в яких апологети УПА доводили насамперед недоведеність убивства вчительки саме службою безпеки ОУН(Б) або ж фактично виправдовували її ліквідацію — як пропагандистки радянських ідей[54].

За відсутності зважених досліджень, комплексних інтерв'ю та опрацювання архівних матеріалів доля фахових кадрів зі Сходу, зокрема вчителів, залишається предметом здебільшого спекулятивних політичних дискусій. І хоча архівні матеріали фіксують поодинокі приклади переходу комсомолок, прибулих зі східних областей УРСР, до рядів підпілля, доводиться стверджувати, що в умовах посилення боротьби проти повстанців, значних втрат та активної агентурної роботи радянських спецслужб саме представники партійно-радянського апарату, медики та педагоги стали чи не основною мішенню для насильницьких дій СБ ОУН(Б). Природу цього слід шукати, з одного боку, у продовженні терористичної практики УВО та ОУН щодо ворога, а з іншого — у зосередженні радянської влади в післявоєнний період на боротьбі з українськими націоналістами, посиленні агентурних розробок та військових операцій, що спричинювали значні втрати серед повстанців і розгортання агресивних, фрустраційних настроїв.

Виходячи з причинного пояснення фізичного насилля, застосованого членами підпілля, не варто вибудовувати розмитий виправдовуючий образ самих виконавців насилля та їхніх дій. Однак, видається, що без розуміння природи виникнення та постійного підживлення насильницьких практик не зрозуміти й самого феномену насилля, який супроводжував історію

---

[54] *Бублик М.* Так хто замучив Раїсу? Не кожен невинно вбитий луганець гідний звання жертви... // Україна молода. – 2010. – 29 травня.

[55] Дискусію дослідників природи насилля див.: *Imbusch P.* «Mainsteamer» versus «Innovateure» der Gewaltforschung: Eine kuriose Debatte // *Heitmeyer W., Soeffner H.G.* Gewalt. – Frankfurt am Main, 2004. – S. 125–248.

українського націоналістичного підпілля від часів УВО. Іншими словами, щоби дати відповідь на питання: *«Як і що?»* доцільно спершу відповісти: *«Чому?»*[55].

Петренко Е. **Повседневность насилия: судьбы учительниц из Восточной Украины в Западной Украине в послевоенный период**

В статье на основе материалов Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины, подполья ОУН(Б) и УПА исследуется позиционирование приехавших из Восточной Украины женщин-учительниц, которые находились под постоянным вниманием советских спецслужб, и, одновременно, подвергались актам мести/насилия со стороны украинских националистов.

Ключевые слова: советизация, ОУН и УПА, СБ ОУН(Б), насилие, советские спецслужбы, Западная Украина, учитель.

Petrenko E. **The ordinariness of violence: the destinies of female teachers from Eastern Ukraine in post-war Western Ukraine.**

Based on archival documents of State branch archives of State security of Ukraine as well as on the documents of Ukrainian underground OUN(B) and UPA, the position of female teachers who came from Eastern Ukraine was investigated. It was found out that they were under permanent focus of Soviet secret services as well as the objects of vengeance/violence of Ukrainian nationalists.

Key words: sovietization, OUN and UPA, SB OUN(B), violence, Soviet secret services, Western Ukraine, teacher.